

mgr Iwona Merklejn
Zakład Japonistyki i Koreanistyki
Instytut Orientalistyczny
Wydział Neofilologii UW

Autoreferat rozprawy doktorskiej

Obraz działalności charytatywnej polskiego franciszkanina brata Zenona Żebrowskiego w prasie japońskiej w latach 1947-1978

W 1979 r. jeden z największych dzienników japońskich, „Asahi Shimbun” („Gazeta Poranna”), opublikował w serii książek, wydanej z okazji stulecia założenia tej gazety, tom pod tytułem *Asahi Shimbun 100 nen no kiji ni miru gaikokujin no ashiato* (*Ślady cudzoziemców w artykułach „Asahi Shimbun” na przestrzeni stu lat*). Jedynym Polakiem, któremu poświęcono w tej publikacji osobny rozdział, był brat Zeno Żebrowski (1891 lub 1898 – 1982) – misjonarz z zakonu franciszkanów, który przebywał w Japonii od roku 1930 aż do śmierci, a po wojnie w Azji i na Pacyfiku zyskał tam sobie sławę dzięki licznym i szeroko zakrojonym akcjom charytatywnym. Cytowany w tomie artykuł dotyczył współpracy polskiego zakonnika z Miastem Mrówek (Ari no machi) – autonomiczną wspólnotą bezdomnych, powstałą w Tokio wkrótce po zakończeniu wojny. Tekst ten był jedną z licznych publikacji w japońskich gazetach, poświęconych działalności polskiego franciszkanina.

Głównym przedmiotem niniejszej rozprawy jest analiza tekstów prasy japońskiej, prezentujących działalność brata Zenona Żebrowskiego. Dostępny materiał źródłowy obejmuje publikacje z lat 1947-2003, ale górną cezurę pracy stanowi rok 1978, w którym brat Zeno, z powodu choroby, zasadniczo wycofał się z aktywnego życia. Większość badanych źródeł to publikacje największych dzienników ogólnokrajowych, a także liczne wzmianki w prasie lokalnej, reprezentującej regiony od Hokkaido po Okinawę. Wykorzystane w rozprawie teksty, pochodzące z prasy japońskiej, obejmują około 200 tytułów.

W pracy nad materiałem źródłowym autorce przyświecały dwa cele. Pierwszym z nich było przygotowanie monograficznego opracowania, pozwalającego zorientować się w bogatej i różnorodnej działalności brata Zenona Żebrowskiego. Zarówno w Polsce, jak i w Japonii brakuje całościowej publikacji, opartej zarówno na polskich, jak i japońskich źródłach, opisującej w sposób systematyczny długoletnią pracę społeczną polskiego misjonarza. Konieczność selekcji materiału skłoniła autorkę do skoncentrowania się przede wszystkim na źródłach japońskich. Kierowała się przy tym przekonaniem, że jej praca będzie najbardziej pożyteczna, jeżeli wykorzysta swój japonistyczny warsztat do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, jak Japończycy, poprzez pryzmat przekazów medialnych, postrzegali naszego wybitnego rodaka. Taki sposób ujęcia tematu wydaje się najbardziej sensowny zarówno dla wzbogacenia wiedzy o działalności misyjnej brata Zenona, jak i powojennym społeczeństwie japońskim. Dlatego źródła polskie pełnią w pracy rolę pomocniczą.

Drugim celem pracy jest próba odpowiedzi na następujące pytanie: co było przyczyną zainteresowania japońskich mediów działalnością brata Zenona? Jakie cechy czyniły jego postać atrakcyjną dla środków masowego przekazu? W historii misji polskich franciszkanów na Dalekim Wschodzie było wielu duchownych, którzy zasłużyli sobie na uznanie swoją pracą w różnych dziedzinach: duszpasterską, charytatywną, edukacyjną i wydawniczą. Jednak tylko brat Zeno stał się w Japonii osobą publiczną. Z pytaniem o źródła jego popularności wiąże się też w sposób naturalny pytanie o to, jak w japońskich gazetach przedstawiano jego postać i działalność, i na ile był to obraz zgodny z rzeczywistością. Odpowiedzi na te pytania staraliśmy się znaleźć w niniejszej pracy.

Lektura źródeł prasowych, związanych z akcjami charytatywnymi polskiego franciszkanina, pozwoliła na wysunięcie hipotezy, iż brat Zeno zyskał dużą popularność dzięki pewnym stereotypom w kulturze japońskiej, poprzez które postrzegano jego postać. W tekstach prasowych na jego temat można odnaleźć stereotypowe ujęcia, związane z postaciami: cudzoziemca (obcego), świętego Mikołaja i wędrownego mnicha. Funkcjonują tu zarówno wątki obecne w kulturze japońskiej od czasów średniowiecza (postać wędrownego mnicha), jak i te związane z późniejszą westernizacją Japonii (święty Mikołaj).

Medialny wizerunek franciszkanina nie był przez niego świadomie kształtowany. Należy go raczej uznać za dzieło dziennikarzy, którzy odwoływali się do świata stereotypów, popularnych w ówczesnym społeczeństwie japońskim. Analiza tekstów, poświęconych działalności brata Zenona, służy udowodnieniu tezy, iż u podłoża jego popularności leżały stereotypy rozpowszechnione w społeczeństwie, w którym przyszło mu żyć i działać. Autorka ma nadzieję, że próba prześledzenia tych stereotypów przyczyni się do pogłębienia wiedzy o tych, którzy je stworzyli, czyli o samych Japończykach.

Cennym „produktem ubocznym” analizy tekstów źródłowych jest poznanie niektórych mechanizmów działania prasy japońskiej, która wykreowała określony wizerunek brata Zenona. Przekazywane przez nią treści nie tylko odzwierciedlały wartości i stereotypy, funkcjonujące w rzeczywistości społecznej, ale również aktywnie kształtowały tę rzeczywistość. W relacjach z akcji polskiego misjonarza znajdziemy także przykłady bezpośredniego zaangażowania mediów w akcje charytatywne. Autorka ma przy tym świadomość, że ze względu na ograniczony zakres pracy, zawarte w niej treści natury medioznawczej stanowią tylko przyczynek do dalszych, bardziej pogłębionych studiów.

Na początku rozprawy zamieszczono „Wstęp historyczny”, w którym autorka krótko omawia życiorys brata Zenona przed opuszczeniem Polski oraz początki jego misji w Japonii. Praca została podzielona na dwie zasadnicze części, z których każda zawiera trzy rozdziały. Część 1, zatytułowana: „Przebieg działalności charytatywnej brata Zenona Żebrowskiego na podstawie publikacji w prasie japońskiej z lat 1947-1978”, ma na celu uporządkowanie informacji o akcjach dobroczynnych polskiego misjonarza w Japonii, z uwzględnieniem historyczno-społecznego oraz kulturowego tła wydarzeń. Ramy czasowe pracy obejmują okres historii Japonii, który postrzegany jest przede wszystkim jako epoka intensywnego rozwoju gospodarczego. Nie wolno jednak zapominać, że na drodze tego rozwoju japońskie społeczeństwo nie było wolne od różnych problemów. Gwałtowne zmiany nigdy nie przebiegają łatwo i bezboleśnie, a powojenna Japonia doświadczyła ich wiele. Wielokierunkowe działania brata Zenona i współpracujących z nim osób ukazują zarówno problemy społeczne, z którymi borykała się ówczesna Japonia, jak i sposoby ich rozwiązywania.

Stąd decyzja autorki, aby pierwszą część pracy podzielić na rozdziały według problemów społecznych, które przewijają się w relacjach z działalności polskiego misjonarza.

W rozdz. 1 cz.1, zatytułowanym: „Działalność brata Zenona na rzecz dzieci”, autorka przedstawiła działania brata Zenona na rzecz sierot wojennych i zasygnalizowała trudności, związane z ich resocjalizacją. Konieczne było tutaj cofnięcie się w czasie do momentu zakończenia wojny, bo właśnie wtedy rozpoczęła się praca na rzecz sierot, która stała się pierwszą przyczyną rozgłosu polskiego misjonarza i załączkiem jego dalszych przedsięwzięć. Autorce nie udało się niestety dotrzeć do źródeł prasowych z pierwszych lat po wojnie, dlatego informacje na temat tego okresu pochodzą z wydawnictw książkowych, wspomnień i wywiadów. Z czasem działalność zakonnika objęła swym zasięgiem nie tylko sieroty, ale w ogóle dzieci biedne i z marginesu społecznego. Relacje z akcji pomocy dzieciom, podejmowanych w ubogich dzielnicach, zostały omówione w podrozdziałach, dotyczących poszczególnych form tej działalności, takich jak: pomoc materialna, inicjatywy edukacyjne i organizacja zabaw dla najmłodszych. W późniejszych latach swojej pracy społecznej, brat Zeno angażował się również w akcje na rzecz dzieci specjalnej troski. Te nowatorskie wówczas poczynania także znalazły swoje odzwierciedlenie w prasie.

Rozdział 2 cz. 1 został poświęcony tematowi bezdomnych, a w szczególności zbieraczy śmieci (*bataya*) z tokijskiego osiedla biedoty, zwanego Miastem Mrówek (*Ari no machi*). Autorka opisała pokrótce historię tej autonomicznej wspólnoty oraz nakreśliła sylwetkę przedstawicielki arystokratycznej rodziny, Kitahary Satoko, która m. in. pod wpływem brata Zenona zdecydowała, że poświęci się pracy na rzecz bezdomnych. W historii Miasta Mrówek brat Zeno jawi się w charakterze pomocnika z zewnątrz, jedynie wspierającego tę oryginalną inicjatywę najbiedniejszych mieszkańców Tokio. Jednocześnie występuje tu już w roli ugruntowanego autorytetu, osoby, której popularność może pomóc „zbieraczom śmieci” w negocjacjach z władzami miasta. Ta część biografii brata Zenona dostarcza przykładów na funkcjonowanie japońskiej prasy jako siły sprawczej, aktywnie kształtującej rzeczywistość społeczną. W rozdziale tym został omówiony również proces upowszechniania się idei Miasta Mrówek w Tokio, w innych miastach Japonii oraz udział brata Zenona w tym procesie.

W rozdz. 3 cz.1 autorka podjęła wątek pomocy ofiarom klęsk żywiołowych i katastrof. W miarę, jak postępowała powojenna odbudowa Japonii, a rozwój gospodarczy wpływał na złagodzenie problemów społecznych, zainteresowania brata Zenona przesunęły się w kierunku pomocy osobom poszkodowanym przez klęski żywiołowe. Omówione tu zostały akcje misjonarza, wspomagające poszkodowanych przez: powódzie na Kiusiu (1953, 1955, 1957), powódź w regionie Tōhoku (1956), pożar w Tokio (1953), pożar w Nase (1955), pożar w Kobe (1956), tajfun w Zatoce Ise (1959), trzęsienie ziemi w Niigacie (1964), klęski mrozu na Hokkaido (1956-1967). Ten wątek działalności brata Zenona układa się w swoistą kronikę klęsk żywiołowych, które nawiedziły Japonię w omawianym okresie. Specyfika japońskiego środowiska naturalnego zawsze zmuszała całą społeczność do mobilizacji w obliczu klęsk żywiołowych. Apele brata Zenona o pomoc dla poszkodowanych włączały się w japońską tradycję wspólnoty, wspierającej się wzajemnie w wysiłkach na rzecz odbudowy. Na końcu zostały krótko omówione akcje pomocy ofiarom klęsk żywiołowych poza granicami Japonii.

Autorka zdaje sobie oczywiście sprawę, że taki sposób uporządkowania dorobku brata Zenona będzie zawsze, do pewnego stopnia, podziałem sztucznym. Działania misjonarza często miały charakter spontaniczny. Takie historie, jak np. wizyta u więźnia skazanego na śmierć, czy sprezentowanie maszyny do szycia bezrobotnemu, który znalazł się bez środków do życia, chociaż interesująco opisane przez prasę, trudno zmieścić w ktorejkoľwiek z powyższych dziedzin. Autorka celowo pominęła te wątki, ze względu na ich znaczne rozproszenie i konieczność zachowania proporcji pracy.

Część 2 pracy nosi tytuł: „Prasowy wizerunek postaci brata Zenona a stereotypy japońskiej kultury masowej.” Na początku znalazło się objaśnienie aparatu pojęciowego, jakim posługujemy się w analizie prasowego wizerunku brata Zenona. Zostały tu omówione pojęcia stereotypu i wizerunku (*image*), kultury masowej, elitarnej i ludowej. Te bardzo złożone zagadnienia, zostały ujęte jedynie w ograniczonym zakresie, właściwym z punktu widzenia niniejszej rozprawy. Wprowadziliśmy w tym miejscu także pojęcie „obcego”, które jest jedną z ważniejszych kategorii opisowych we współczesnej humanistyce.

Autorka analizuje stereotyp cudzoziemca w rozdz. 1 cz. 2, osadzając działalność misjonarza w kontekście historycznym amerykańskiej okupacji Japonii (1945-1952). Na ten okres przypadają bowiem początki prasowej popularności brata Zenona. Po przegranej wojnie w Azji i na Pacyfiku, Japonia po raz pierwszy w swojej historii znalazła się pod okupacją obcych wojsk. Obecność zwycięskiej armii amerykańskiej na archipelagu wywarła ogromny wpływ na postawę Japończyków wobec cudzoziemców. Stosunek społeczeństwa japońskiego do przybyszów był skomplikowaną mieszaniną lęku, zainteresowania i niechęci, która dość szybko ustępowała miejsca podziwowi i próbom naśladowania zwycięzców. Relacje z okresu tuż po wojnie dostarczają wielu dowodów na to, że fakt bycia cudzoziemcem, człowiekiem Zachodu i przedstawicielem rasy białej stanowił znaczne ułatwienie w pracy charytatywnej misjonarza.

Konteksty okupacyjne są kontynuowane w rozdz. 2 cz. 2, zatytułowanym „Święty Mikołaj – opiekun dzieci”. Działalność polskiego misjonarza stanowiła wdzięczny temat dla publikacji prasowych, pojawiających się w okolicach Bożego Narodzenia. Popularyzacja obchodów tego święta, wywodzącego się z zachodniej tradycji chrześcijańskiej, była jednym z przejawów powojennej amerykanizacji Japonii. Tu także został szerzej omówiony wizerunek brata Zenona jako opiekuna dzieci, a także pedagogiczne walory postaci misjonarza. Oprócz źródeł prasowych, autorka korzystała także z literatury dziecięcej i filmu animowanego, upamiętniającego jego działalność.

W rozdz. 3 cz. 2 rozpatrywany jest szczególny status brata Zenona jako duchownego, w nawiązaniu do japońskiej tradycji poszanowania wędrujących po kraju mnichów buddyjskich. Polski misjonarz wydawał się mieć z nimi wiele wspólnego, zachowało się sporo relacji świadczących o tym, że pozostawał z nimi w przyjaznych stosunkach. Franciszkańskie ideały ubóstwa, porzucenia wszystkiego i wędrówki powodowanej motywami religijnymi stanowiły punkty styczne ze światopoglądem buddyjskich mnichów, którzy tradycyjnie cieszyli się w Japonii wielkim szacunkiem. Ustawiczne podróże brata Zenona po kraju zjednały mu przydomek *kaze no shisha* (posłaniec wiatru). Takie cechy, jak mobilność, swoboda, brak przywiązania do miejsca czy oderwanie od struktur społecznych, pasowały do stereotypów, które upodabniały postać wędrownego misjonarza do dawnych mnichów.

W „Zakończeniu” zostały krótko omówione ostatnie lata życia brata Zenona Żebrowskiego (1978-1982), kiedy to na skutek choroby wycofał się z aktywności społecznej. Autorka wspomniała również w tym miejscu o inicjatywach, podejmowanych w Japonii po śmierci polskiego misjonarza dla upamiętnienia jego działalności.

Na końcu rozprawy przedstawiono podsumowanie analiz, przeprowadzonych w części 2, służących udowodnieniu tezy, iż medialny wizerunek brata Zenona funkcjonował w ramach konkretnych stereotypów japońskiej kultury masowej. Analizy te doprowadziły autorkę do wniosku, iż wizerunek ten był najbliższy pewnej szczególnej postaci „obcego”, którego Ewa Nowicka za Georgiem Simmelem nazywa „obcym wędrowcem”. Jest to człowiek, „który `dziś przychodzi, a jutro odchodzi`, z którym kontakt jest bardzo krótki i ograniczony, powierzchowny i dla grupy `swoich` najczęściej niegroźny”.¹ „Obcy-wędrowiec”, poprzez swoją przelotną obecność, nie tylko nie stwarza poczucia zagrożenia, ale – tak było w przypadku brata Zenona – budzi sympatię, zainteresowanie, a nawet fascynację. Źródła tej fascynacji wydają się tkwić w odwiecznej ludzkiej tęsknocie za wolnością. Człowiek pozbawiony domu i majątku, oderwany od codzienności, od wszelkich struktur, z których ludzie zwykle tę codzienność budują, to człowiek wolny. Swoboda wędrowca wzbudza zazdrość, choć płaci on za nią nieraz ogromną cenę. Ludzie ustabilizowani, żyjący w poczuciu bezpieczeństwa odnoszą się do niego z sympatią, ponieważ uosabia ich marzenia i tęsknoty, których sami często nie mieli odwagi zrealizować. W kulturze japońskiej na przestrzeni dziejów ukształtowały się pewne wzorce postaci wędrowca, co staraliśmy się pokazać na przykładzie stereotypu wędrownego mnicha. Te tradycyjne wątki zostały zaadaptowane również przez współczesną kulturę masową. Nie wiadomo tylko, czy współczesną popularność sympatycznych włóczęgów należy uznać jedynie za kolejną wariację na temat obecny w kulturze od wieków, czy też za przejaw zasadniczych zmian w świadomości współczesnych Japończyków, którzy kwestionują tradycyjny porządek i dyscyplinę.

¹ Ewa Nowicka, „Swojskość i obcość jako kategorie socjologicznej analizy”, [w]: *Swoi i obcy*, red. Ewa Nowicka, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1990, s. 30.